

“O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATI” DAGI AYRIM FOLKLORIZMLARNING LEKSIK-TEMATIK GURUHLANISHI

Tursunova Dilshoda

Sharof Rashidov nomidagi SamDU 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da berilgan ba‘zi folklorizmlarning leksik-tematik guruhlanishi xususida so‘z boradi. Folklorizmlar ma‘nosi jihatidan kiyim-kechak, oziq-ovqat, kasb-hunar va boshqa bir qator guruhlarga bo‘linib, lingvistik nuqtayi nazardan yondashiladi.

Kalit so‘zlar: folklor, folklorizm, leksik-tematik, leksikografiya.

ABSTRACT

This article covers the lexical-thematic grouping of some folklorisms given in the “Explanatory Dictionary of the Uzbek language”. Folklorisms are approached from a linguistic point of view, dividing into a number of groups of clothing, food, professions and others in terms of meaning.

Key words: folklore, folklorism, lexico-thematic, lexicography.

KIRISH

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dagi folklorizmlarning tarixiy qimmatini yana ham chuqurroq anglashda, ular mansub bo‘lgan leksik-tematik guruhlarini aniqlash ham muhimdir. Chunki folklorizmlarning ko‘pchiligi o‘zining mavzuviy doirasiga ko‘ra tarixiy ahamiyat kasb etadi. Shu bois quyida “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da berilgan folklorizmlarning ba‘zi leksik-tematik guruhlari xususida imkon qadar batafsilroq to‘xtalib o‘tamiz.

Ot (hayvon) nomi bilan bog‘liq folklorizmlar:

Ang‘ishlamoq – irg‘ishlab o‘ynamoq, gijinglamoq. *Ang‘ishlaydi Zargarning mingan oti.* “Malikayi ayyor” (O‘TIL. I tom. 75 b).

Arillamoq – pishqirmoq. *Og‘zini karrakday ochgan, arillagan arg‘imoq otlarning har qaysisi tomday keladi.* “Avazxon” (O‘TIL. I tom. 90 b).

Davir – Ot ustiga egardan keyin yopiladigan chochoqli zarbof abzal; yopinchiq. *Ot boradi arqirab, Davirlari yarqirab.* “Ravshan” (O‘TIL. I tom. 53 b).

Dirdikka – Ot ustiga solinadigan bezakli yopqich. *Otga soldi dirdikka, Qoyil bo‘ling erlikka.* “Xushkeldi” (O‘TIL. I tom. 625 b).

Yobi – nasli past, xashaki ot. *Bu so‘zlaring Aynoq bekor ekandir. Yobi dema, shu ot tulpor ekandir.* “Ravshan” (O‘TIL. II tom. 22b).

Jahaldirik – egar qoptoli ostiga qo‘yiladigan bir juft yumshoq ot abzali. *Chirgining ustidan qo‘ydi bellikni, Boz ustidan tashlab jahaldirikni.* “Alpomish” (O‘TIL. II tom. 77 b).

Jul – ot yopig‘i, yopiq. *Aka, oting uch yashar, Urama jullar yarashar.* “Oq olma, qizil olma” (O‘TIL. II tom. 112b).

Palaqqush – qush ko‘rinishiga ega bo‘lgan afsonaviy uchar ot. *To‘rt qiz palaqqushga minib, to‘qqiz kecha-kunduzda Chambilga yetdilar.* “Zulfizar bilan Avazxon” (O‘TIL. III tom. 207b).

Palang ot – afsonaviy uchar ot. *Kelib, palang otni sozlab ko‘radi, Palang otni minib, bundan jo‘nadi.* “Shirin bilan Shakar” (O‘TIL. III tom. 207b).

Parqin – otning qo‘ltig‘i, qo‘ltiq (afsonaviy “uchar” otda qanot o‘rnashgan joy). *Shakarbekning mingan oti Har tarafga olib qochdi, Parqindan ko‘pik sochdi.* “Shirin bilan Shakar” (O‘TIL. III tom. 231b).

Piroq – afsonaviy uchar ot. *Yonida bor kesadigan yarog‘i, Yulduzni ko‘zlaydi mingan pirog‘i.* “Erali va Sherali” (O‘TIL. III tom. 263b).

Tavir – dikkakdan kichik, uzun sochoqli, egar ostida ikki yoqqa yoyib tashlanadigan ot abzali. (O‘TIL. III tom. 631b).

Taraqqs boylamoq – gijinglab turmoq (ot haqida); noz-ishva qilmoq. *G‘irot Avazni ko‘rib, uchadigan qushday, har ko‘zi tarkashday, yulduzni ko‘zlab, taraqqos boylab o‘ynay berdi.* “Balogardon” (O‘TIL. III tom. 678b).

Tulpor – qanotlari bo‘lgan afsonaviy uchar ot. *Hotamning bulutga uchadigan tulpori bo‘larkan...* Shukrullo, Javohirlar sandig‘i. (O‘TIL. IV tom. 186b).

Kasb-hunar nomini bildiruvchi folklorizmlar:

Bangi – nasha. *Sherabodda men ko‘rdim Bangi chekkan bangini.* “Nurali” (O‘TIL. I tom. 160 b).

Bitbozlik – bitlarini boqish, bitlarini o‘ldirish. *Bir kuni tomining orqasiga chiqib, oftob ro‘yiga qarab, bitbozlik qilib o‘tirsas, Go‘ro‘g‘libek ohista-ohista o‘tib ketib borayotir.* “Xushkeldi” (O‘TIL. I tom. 282 b).

Bosildiriq – tinchlik saqlovchi, osoyishtalik posboni. *Sho‘rim qursin, to‘ramdan ayrilib edim, otamdan ham ayrildim, yomon bo‘lsa ham, elning bosildirig‘i edi.* “Oysuluv” (O‘TIL. I tom. 319 b).

Buzarchi – buzg‘unchi. *Yo‘lni kesgan guzarchilar, Tinmay elni kezarchilar, Jo‘n savdoni buzarchilar, Qalpoq bozori qaysiydi?* “Ravshan” (O‘TIL. I tom. 362 b).

Danakor – vositachi, vakil. *Momang donakor bo‘lib ishni sozlasa, Yotarsan oyimning qorday bag‘rida.* “Gulixiromon” (O‘TIL. I tom. 554b).

Dahmarda – qo‘y-mol boquvchi xizmatkor. *Boysari ko‘chsa, biz ham ko‘chamiz deb, hammasi cho‘ponlariga, yilqichilariga, tuyachilariga-hamma dahmardalariga odam yubordi.* “Alpomish” (O‘TIL. I tom. 582b).

Jevachi – qurol-aslahaxona boshlig‘i. *Bo‘ylari munosib qaddu bo‘yingga, Qorovul jevachilaring bilmasin.* “Gulixiromon” (O‘TIL. II tom. 80b).

Juvonboz – bachchaboz, bolaboz, besoqolboz. *Tushibsan ko‘p gozirgonning qo‘liga, Na ishlar aylading tog‘ning cho‘liga, Qaytib tushding juvonbozlar qo‘liga, Ozod bo‘lding, endi ketgin elingga.* “Erali va Sherali” (O‘TIL. II tom. 110b).

Sinchi – otlarning zotini, naslini, yoshini, fe‘l-atvorini yaxshi biladigan odam. *Sinchi otning ta‘rifini qilib, “chini shul” deb, bir so‘z aytib turgan ekan...* “Alpomish” (O‘TIL. III tom. 517b).

O‘dag‘a – boshliq, sarkor. *Yigitlar ichida menman o‘dag‘a...* “Ravshan” (O‘TIL. V tom. 133b).

Qurol-yarog‘ nomini anglatuvchi folklorizmlar:

Girish – yoyning o‘qni qadab otadigan ipi. *Shu yoyni har kimsa ko‘tarib tursa, Girishin to‘g‘rilab nishonga ura...* “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi”. (O‘TIL. I tom. 506b).

Yov-yaroq – qurol-aslaha, qurollar. *Yov-yaroqni, ot-anjomni shaylanglar, Imtihon kun xonga qo‘ying darakni.* “Yusuf va Ahmad” (O‘TIL. II tom.25b).

Jazoyil – miltiqning bir turi; kichik to‘p, zambarak. *Shoh kelguncha ochilmaydi darvoza, Zulm qilsang, jazoyildan otaman.* “Rustam” (O‘TIL. II tom. 66b).

Jeva – qurol-aslaha. (O‘TIL. II tom. 79b).

Kaltak – to‘qmoq, cho‘qmor, gurzi. *To‘qson botmon cho‘yan kaltak qo‘limda.* “Shirin bilan Shakar” (O‘TIL. II tom. 302b).

Obdor – suv berilgan, yaxshi toblangan, o‘tkir (qilich, pichoq va h.k. haqida). *Qosimxon shohning achchig‘i kelib, har tuki obdorday bo‘lib, qiziga bir so‘z dedi...* “Zulfizar bilan Avazxon” (O‘TIL. III tom. 71b).

Po‘lat – qilich, shamshir. *Olmos po‘lat bog‘lab men ham belimdan, Dev izlab chiqqanman o‘sgan elimdan.* “Malikayi Ayyor” (O‘TIL. III tom. 328b).

Choroyna – to‘rt parcha yassi temirdan biriktirib yasaladigan, zirhli kiyim ustidan ko‘krak va yelkaga taqiladigan himoya moslamasi. *Dubulg‘a boshida, choroyda to‘shida, xuddi yashin oqqanday bo‘lib, beklar tizilib kelyapti.* “Yusuf va Ahmad” (O‘TIL. IV tom. 510b).

Harba – nayza, qilich kabi jang qurollari. *Bu bilan ajdahor harba qilmadi, Ajdahorni hech siyosat bo‘lmadi.* “Murodxon” (O‘TIL. V tom. 508b).

Soliq nomini bildiruvchi folklorizmlar:

Yorg‘i – jarima. *Olib borib xon Dallining otasi, Besh yuz tilla meni yorg‘i ayladi.* “Ravshan” (O‘TIL. II tom. 49b).

Sursat – o‘lpon, soliq. *Uchqur eding, qanotingdan qayrilding, Yuguruk bo‘lsang, tuyog‘ingdan tayrilding. Biz ovqatdan, sen sursatdan ayrilding.* “Alpomish” (O‘TIL. III tom. 595b).

Oziq-ovqat nomini anglatuvchi folklorizmlar:

Jizziq – jizza. *Quyruq to‘g‘raganlar yeydi jizziqdi, bu uzukni bildim, ko‘ngli buzuqdir.* “Hasanxon” (O‘TIL. II tom. 83b).

Juvori – jo‘xori. *Kesganda jo‘vorini, poya bo‘lur, Boshingga bitta ro‘mol soya bo‘lur.* “Oq olma, qizil olma” (O‘TIL. II tom. 111b).

Ta‘til – ovqat, yegulik; nonushta; ovqatlanish. (O‘TIL. IV tom. 32b).

Joy nomlarini bildiruvchi folklorizmlar:

Guzar – yo‘l. *Qalmoqlar yurtiga guzarim tushdi.* “Alpomish” (O‘TIL. I tom. 516b).

Go‘ristonlik – go‘riston. *Ko‘klam vaqti edi, juma kuni qarindoshimizning to‘yiga borib, qaytishda go‘ristonlik ichidan o‘tib ketayotganimda, bir bosh suyakka ko‘zim tushdi.* “Oltin olma” (O‘TIL. I tom. 532b).

Jana – do‘ng, tepa. *Bir lochinman, qanotimdan qayrildim, Yomg‘ir yog‘may, jana yerda toyrildim.* “Gulixiromon” (O‘TIL. II tom. 69b).

Jo‘ybor – 1. Daryo, ariq. 2. Ko‘z yoshi. *G‘amni ko‘rgan kishin jo‘ybori oqar, Ado bo‘lmas savdo tushdi boshima.* “Erali va Sherali” (O‘TIL. II tom. 117b).

Jo‘nag‘ar – tog‘da yolg‘izoyoq og‘ir yo‘l. *Yurgan yo‘ling adir emas, jo‘nag‘ay.* “Alpomish” (O‘TIL. II tom. 117b).

Kayvon – baland ayvon. *Unda ham ko‘shk-u ayvon, Zarvaraqli oltin kayvon, Ziyodonlar alvon-alvon.* “Ravshan” (O‘TIL. II tom. 293b).

Chiyir – oyoq, tuyoq izi; iz, yo‘l. *Otga soldi arpa bilan iyirni, Qor yoqqanda, karvon solar chiyirni.* “Alpomish” (O‘TIL. IV tom. 482b).

Qurdum daryo – tubsiz, yutoqi daryo; dengiz. *Hoy, qovoqni quritding-ku, qurdum daryomisan! A.Muxtor. Qoraqalpoq qissasi.* (O‘TIL. V tom. 380b).

Narsa-buyum nomlarini anglatuvchi folklorizmlar:

Baydoq – tug‘, bayroq. *Ol baydog‘i pirpirab, Kelindi maydon ichinda.* “Erali va Sherali” (O‘TIL. I tom. 141b).

Balx(i) – oq rangli ro‘molning bir xili. *Balxi ro‘moli boshidan, ko‘zi to‘lmasin yoshidan.* “Nurali” (O‘TIL. I tom. 152b).

Banot – duxoba. *To'rvang banot, yeming kishmish, hay-hay, tak-tak, o'zbekning oti.* “Gulixiromon” (O‘TIL. I tom. 160b).

Bovur – bag‘ir, jigar; dil, ko‘ngil. *O‘ynashgin, kulishgin yoshlik davringga, Haq muyassar qiladi qorday bovringga.* “Gulixiromon” (O‘TIL. I tom. 293b).

Dagala – jun yoki qildan to‘qilgan ip, arqon. *Aymoqlar dagala bilan ularni [Bahromni va uning bolalarini] urib, kecha-kunduz yo‘l yurib, ayni sahar vaqtida keldi.* “Zulfizar bilan Avazxon” (O‘TIL. I tom. 543b).

Jamalak – soxta kokil. *Kal qiz ham, qirqta qizni o‘ziga yollab olib, qora iplardan orqasiga jamalak qilib, bu ham mis patnislarga solib, ko‘tartirib jo‘nadi.* “Murodxon” (O‘TIL. II tom. 67b).

Jahannamo – jahonning istagan yerini ko‘rsatuvchi ko‘zgu; oynayi jahon. (O‘TIL. II tom. 79b).

Jig‘ovul – ov qushining bo‘yinbog‘i. *Qarchig‘ay bo‘yniga taqdim jig‘ovul, Xizmatimda safhudaychi, shig‘ovul.* “Xushkeldi” (O‘TIL. II tom. 97b).

Nigin – uzuk. *Endi Ravshanbek ko‘zining yoshini artib, shunday ninginga qarasa, niginning yuzida xati bor.* “Ravshan” (O‘TIL. III tom. 36b).

Selob – duv-duv yosh. *Oh urganda, ko‘zdan oqar selob yosh, Zolim bilan hargiz bo‘lmanglar yo‘ldosh.* “Alpomish” (O‘TIL. III tom. 477b).

Tarkash – payola, kosa kabi spool idishlarni sinishdan saqlash uchun teri (charm) yoki yog‘ochdan qubba shaklida yasalgan g‘ilof. *G‘irot Avazni ko‘rib, uchadigan qushday, quloqlari qamishday, har ko‘zi tarkashday, yulduzni ko‘zlab... o‘ynay berdi.* “Balogardon” (O‘TIL. III tom. 683b).

Cher – alam, qayg‘u; dog‘. *Yuragida cher edi, Gurkuragan er edi.* “Hasanxon” (O‘TIL. IV tom. 475b).

Shobir – sharpa, javob sadosi. *Ot solib jo‘nadi shunday falakka, Shobiri bilinmay, yashinday oqib.* “Murodxon” (O‘TIL. IV tom. 587b).

Haykal – ayollar bo‘yniga osib, ko‘krakka tashlab oladigan, oltin yoki kumushdan ishlangan bezak buyumi (zebigardonning qadimgi turi). (O‘TIL. V tom. 485b).

Hisob – nima qilish, ish-faoliyat rejasi, ish olib boorish yo‘li. *Bu so‘zni qiz eshitib, aqlini yitirib, hisobini yitirib, shoshib qoldi.* “Murodxon” (O‘TIL. V tom. 533b).

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da berilgan folklorizmlar faqatgina funksional-semantik jihatdan emas, balki leksik-tematik jihatdan ham farqlanar ekan. Folklorizmlarni ma‘noviy guruhlarga

bo‘lishimiz tilimizning keng imkoniyatlarini ochish bilan birga leksik taraqqiyotining rivojlanishiga zamin bo‘ladi.

REFERENCES

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Биринчи жилд. (А-Д) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 679 б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Иккинчи жилд. (Е-М) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 671 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Учинчи жилд. (Н-Тартибли) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 687 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Тўртинчи жилд. (Тартибот – Шукр) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 606 б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Бешинчи жилд. (Тартибот – Шукр) – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 591 б.
6. Алпомиш. Фозил Йўлдош ўғли. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1998.
7. Равшан. – Тошкент: Фан, 1954.
8. Рустамхон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.